

Nəsimişünaslıq elminin tarixində qazanılmış bir çox uğurlar sırasında dahi Azərbaycan şairinin ümumbəşəri ideallarının təhlilinə həsr olunmuş və onun başqa xalqlar ədəbiyyatına səmərəli təsirini əks etdirən tədqiqatların da özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ilk tədqiqatçısı, mərhum ədəbiyyatşünas Qulamhüseyn Əliyevin (1928–1994) İmadəddin Nəsiminin 600 illiyi qeyd olunduğu təntənəli məclislərin birində səslənən "Dünyaya sığmayan məhəbbətin tunc abidəsi" adlı məruzəsi və eləcə də "Nəsimi və özbək ədəbiyyatı" məqalələri xüsusi maraq doğurur.

"Mədəniyyət.AZ" jurnalı bu məruzənin aktuallığını nəzərə alıb, tanınmış ədəbiyyatşünasın arxivində qorunan hər iki məqaləni qısa ixtisarla oxuculara təqdim edir. Məqalələri yenidən nəşrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zöhrə Əliyevə hazırlamışdır

DÜNYAYA SİĞMAYAN MƏHƏBBƏTİN TUNC HEYKƏLİ

Deyirlər ki, spartalılar müharibələrin birində məğlub olmaq üzrəmişlər. Afinalılardan bir hərbi sərkərdə göndərməyi xahiş edirlər. Afinalılar isə Spartaya bir axsaq müəllim göndərirlər. Həmin müəllim Yunanistanın məşhur şairi Tirtəy imiş. Tirtəy özünün odlu alovlu şeirləri ilə spartalıları müharibədə ruhlandırır, nəinki bir sərkərdədən, bəlkə də, bir ordudan artıq kömək edir, onlar düşməne qalib gəlirlər.

Bir anlıq fikrə dalırsan ki, görəsən, dünyada ən güclü şey nədir? Müdriklər belə sualların cavabını düşünmüşlər. Kimi dostluğu, kimi haqqı, ədaləti, kimi bir göz qırpımında abad yerləri məzaristanada döndərən atomların dağıdıcı qüdrətini güclü hesab edir.

Lakin yeganə güclü silah vardır. Dünyanın sarsıdıcı bombalarından, insanları vahiməyə salan nəhəng topların qulaqbatırıcı səslərindən də güclüdür, zaman-zaman yaşayan nəsillər onun təsirindən yaxa qurtarı bilməmişlər. O sözdür, sözün təsir qüvvəsidir.

Sözle öldürmək də olur, xilas etmək də... Sözle böyük bir ordunu düşüşə aparmaq da olur, təklidə qalmaq da.

Sözün, sənətin qüdrətli tacidərlərindən biri, əzəməti və şöhrəti zamanın tufanlarından şəərəflə çıxmış, söz mülkünün əvəzsiz sultanı, dünya poeziyasının korifeyi, adı dillər əzbəri, həyatı isə rəvayətlərə bürünmüş, qədərbilən Azərbaycan xalqının milli iftixarı, böyük ideya mücahidi İmadəddin Nəsimidir.

Nəsimi sanki anadilli poeziyamızın ilk əlifbasını yazmaqda onun gələcək inkişaf yolunu kəsmiş nifrət divarını ələ söküb atdı ki, nəsibi və qisməti mənsub olduğu xalqın poetik salnaməsinin növbəti cildini yazmaq oldu.

Fiqh, hesab, həndəsə, nücum, tibb, məntiq, ilahiyat kimi orta əsr elmlərinin müxtəlif sahələrinə böyük maraq göstərən və onlara dərinən yiyələnən İmadəddin Nəsimi, hələ gənc yaşlarında iken IX–X əsrlərdə yaşamış ərəb şairi Mənsur Həllacın ölümü haqqında rəvayətləri eşitmişdi. Deyirdilər ki, özünü Allah dərəcəsinə yüksəldən Mənsur Həllacı 922-ci ildə Bağdad şəhərində dar ağacından asarkən, burnundan qan çıxmış, yerdə "ənəlhəq" sözləri yazılmışdır. Nəsimidən beş əsr əvvəl yaşamış bu məğrur ərəb filosofu və sufi şairinin dini dünyagörüşü Nəsimiyə o qədər təsir etmişdi ki, ilk şeirlərini Mənsur Həllacın adı ilə, "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmağa başlamışdır.

XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanı yeni bir hərəkət bürüdü. Nəsiminin gənclik illəri də bu dövrə təsadüf edir. Zəmanənin ağıllı adamları müxtəlif adlar altında siyasi təşkilatlar və təriqətlər halında birləşir, ictimai zülmə və ədalətsizliyə qarşı etiraz bayrağını qaldırırdılar. Bu dövrün görkəmli ideoloqu Fəzlullah Nəimi Şərqi bir çox şəhərlərini gəzir, hürufi təliminin təbliği üçün Şirvan və Bakıya gəlir. Elə bu zaman Nəimi ilə görüşən Nəsimi onu öz mürsidi kimi qəbul edərək adına həmahəng olmaq üçün Nəsimi təxəllüsünü seçir.

Teymurilər hürufilərin ən böyük rəqibləri idi. Hürufilər insanı Allah kimi uca tutur, onun ağılı, düşüncəsi, mərifəti və gözəlliyi qarşısında səcdə edirdilər. Deyirdilər ki, insan bu canlı aləmin anasıdır, o ehtiram və alqışa layiqdir, onu təhqir etmək, alçaltmaq, qanını tökmək olmaz. Buna görə də hürufilərin insan haqqında təlimi, teymurilərin qərar və işğalçılıq siyasəti ilə bir araya sığmırdı.

1394-cü il sentyabrın 2-də Fəzlullah Nəimi Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən öldürüləndən sonra hürufilər öz ideyalarını yaymaq üçün Teymurilərin əli çatmadığı yerlərə köçüb getdilər. Onlardan biri də Nəsiminin vəsiyyətinə əməl edib, onun qızı İsmət ilə evlənərək doğma vətəni tərk edən sədaqətli tələbə Nəsimi oldu.

Nəsimi müəlliminə bəslədiyi bu sədaqəti ömrünün sonuna qədər qoruyur, sevimli ustasını unutmur. Şeirlərin birində bunu aydın şəkildə ifadə edərək yazır:

**Könlümün şəhərində eşşin bir imarət yapıdı ki,
Ta abad qoparmaz ondan nöh fəlak bir daşını.**

Nəsimi Bağdadı, İraqı gəzir, Anadolu şəhərlərində, Tokatda, Bursa-da olur, nəhayət, Suriyanın Hələb şəhərinə gedib çıxır.

Vətənidən çox-çox uzaqlara düşmüş şairi Hələbdə də rahat qoymur, hər yerdə izləyirlər. Şairin ədəbi-siyasi fəaliyyəti ilə Misir hökmdarı Sultan Müəyyəddin maraqlanı, dinsizlikdə və allahsızlıqda təqsirləndirilən şair 1417-ci ildə Hələb şəhəri ruhani şurasının hökmü ilə darisi soyulmaqla edam olunur.

Nəsimi ölüm ayığında da fikrindən dönmür, öz müəllimləri Mənsur Həllac, Fəzlullah Nəimi, Əliyül-Əla və başqaları kimi dar ağacına xitab edərək, "Ənalhəq" (Mənəm Allah) ideyasını müdafiə edir.

Şairin bu böyük mətanəti qarşısında özünü itirən ruhanilər istehza ilə soruşurlar:

– Sən ki allahsan, bəs niyə qanın axdıqda saralırsan?

Hazır cavab şair mətanətlə deyir:

– Mən əbədiyyət üföqlərində doğan eşq günəşiyəm, günəş də bəndə rəngi saralar.

Nəsimi, doğrudan da, Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının tarixində şeiri-sənəti heç zaman solub-saralmaz ədəbiyyat günəşi idi.

Elə bir günəş ki, Şirvandan Hələbə qədər gedən yolları nura boyamış, şəriət dəlləllərinin gözəllərini qamaşdırmışdı. Rus yazıçısı Lev Ozerov yaxşı demişdir: Mən Nəsimini dünya lirikasının Koperniki adlandırırım. Kopernik Nəsimidən 100 il kiçikdir. O, təsdiq edirdi ki, kainatın mərkəzi yer deyil, günəşdir. Günəş haqqında dediklərini yüz il əvvəl Nəsimi insan haqqında söyləmişdir. Günəş kimi insan da kainatın mərkəzindədir.

Nəsimi ümumbəşəri idealların ən böyük ifadəçisi olmuşdur. Onun əsərlərində irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq, yer üzünün bütün xalqları üçün xoşbəxt bir həyat, gözəl bir gələcək arzu edilir. Yaşadığı dövrün mənəvi aləmindən çox-çox yüksəklərə qalxan Nəsiminin mütərəqqi ideyaları hələ onun sağlığında dövrünün qabaqcıl adamlarının nəzərini cəlb etmişdir.

Bir çox orta əsr humanist filosof və şairləri kimi, Nəsiminin yaradıcılığında da təbiətin sonbəşiyi olan insanın parlaq zəkası və istedadı, lətifliyi, nəcibliyi və gözəlliyi tərənnüm olunur. İnsan Nəsimi yaradıcılığının mərkəzi mövzudur. Nəsiminin yaradıcılığını bütövlükdə insana bəslənən dünyaya sığmayan məhəbbətin tunc abidəsi adlandırmaq mümkündür. İnsanı varlığın anası, həyatın yeganə sahibi adlandıran şair onun şəərəfli vəzifələrindən söhbət açır, onu "qəlbinin ən yaxın həmdəmi" hesab edir.

Nəsimi "ənəlhəq" deyərək Allahın ünvanına nisbət verilmiş mənəvi keyfiyyətləri özündə, ümumiyyətlə, insanda axtarır, binadan-basdan gözəl xalq olunmuş insanın dünyaya yaraşığı üçün deyil, xoş niyyətlər, nəcib arzular, gözəl əməllər üçün gəlməsindən bəhs edir.

Nəsiminin təbliği etdiyi fikirlər, barışmaz mövqə tutaraq uğrunda hazır olduğu ideallar dərin və ictimai mahiyyət kəsb edir. Əgər

Nəsimiyə şəxsi səadət lazım olsaydı, şair üçün onu əldə etmək başqa peşə sahiblərinə nisbətən daha asan idi, Sultan Müəyyədə kiçik bir qəsiddə yazmaqla Hələb zindanından qurtula bilərdi.

Lakin Nəsiminin izlədiyi qaya daha şəərəfli idi. O, xalqla, zəhmətsevər insanlarla, onların mənəvi aləmi ilə o qədər möhkəm bağlı idi ki, belə möhkəm əlaqəni yalnız ölüm kəsə bilərdi. Həm də mənən yox, ancaq cismən. Müasirlərinin zövqünü, məhəbbətini, dini əxlaqı və fəlsəfi görüşlərini, zəmanəsinin iqtisadi və siyasi təsisatlarını, insanların böyük arzularını, hökmdarlara və hakimiyyətə münasibətini bilmək, öyrənmək və tədqiq etmək üçün Nəsiminin poeziyası ən etibarlı mənbədir.

Nəsimi Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazıb-yaratmışdır. Bu dillərin hamısında eyni məharətə qabil olsa da, üstünlüyü ana dilinə verdi. Ərəb və fars dillərinin hakim mövqə tutduğu bir şəraitdə doğma Azərbaycan dilini poeziya dili səviyyəsinə qaldırmaq o qədər də asan deyildi. Saraylarda rəsmi dövlət işləri, yazışmalar fars dilində aparılırdı. Bu dövrün məşhur şairlərindən olan Binayi Sultan Yaqub sarayından qayıdandan sonra ondan sarayda nə görüb, öyrəndiyini soruşurlar. Cavab verir ki, Sultan Yaqub sarayının gözəlliyi orada heç kəsin türk dilində (Azərbaycan) danışmamasındadır. Nəsimi belə bir şəraitdə Həsənoğlu və Qazi Burhanəddin tərəfindən açılmış ciğiri gəniş və vüsətli bir yola çevirdi. Onun insanı heyran qoyan fəlsəfi lirikası orta əsrlərin zülmətli gecələrini parçalayaraq, qaranlıq səmanı şimşək kimi parlatdı, xalqının əsrlərdən bəri ürəyində qövr edərək qalan dərdlərini birdən çiçəkləndirdi, nisgilli ürəyində, arzusu gözündə qalmış xalqın şən məclislərinə zövq, səfa gətirdi, ruhun insan dilinə tərcüməsi mümkün olmayan musiqisinə, bir-birini əvəz edən nəsillərin könül tərənesinə çevirdi.

“Nəsiminin poeziya dili təkcə onun Azərbaycan xələfləri üçün deyil, başqa türkdillil xalqların sənətkarları üçün də hazırlıq məktəbi olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Nəsiminin böyük xidmətini özbək ədəbi dilinin inkişafında Lütfi və Nəvəinin xidmətləri ilə müqayisə etmək olar və s. Nəsimi poeziyasının axıncılığını, cazibədarlığını və füsunkarlığını oxucuda böyük heyrat doğurur. Sanki bu dil 600 il bundan əvvəlki qədim Azərbaycan dili deyil, müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu dil bədiifadələrlə cılalanmış, poetik qüdrətən elm və sənət aləminə bəxş etdiyi bir nur çaləngi olmuşdur.

“Nəsiminin poeziya dili təkcə onun Azərbaycan xələfləri üçün deyil, başqa türkdillil xalqların sənətkarları üçün də hazırlıq məktəbi olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Nəsiminin böyük xidmətini özbək ədəbi dilinin inkişafında Lütfi və Nəvəinin xidmətləri ilə müqayisə etmək olar və s. Nəsimi poeziyasının axıncılığını, cazibədarlığını və füsunkarlığını oxucuda böyük heyrat doğurur. Sanki bu dil 600 il bundan əvvəlki qədim Azərbaycan dili deyil, müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu dil bədiifadələrlə cılalanmış, poetik qüdrətən elm və sənət aləminə bəxş etdiyi bir nur çaləngi olmuşdur.

*Düşdü yəna dəli könül gözələrinin xayalına,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?*

Nəsiminin dili canlı xalq dilidir, bu dil şirindir, lakonikdir, axıcı və ürəyə yatandır, ritorikadan uzaqdır. Bu dil anadilli poeziyamızın tarixinə yeni üslub və bədiifadə vasitələri gətirmişdir:

*Zülfünə könlüm dolandı, bilmədi əşuftə kim,
Zülfün uğrunda nə çox-çox yələ varmış başlar.
Olmuşam dərdi-faraqında zəif ol həddə kim,
Kim gətirməzlər xayala surətim nəqqaşlar.*

Şair təkəcə bu şeirdə deyil, yüzlərlə belə əsərlərində insan qəlbinin məhəbbət və sevgi həyacanlarının bədii mənzərəsini canlandırb. "Ey mənim munisim, həsrətindən o qədər incəlmişəm ki, suratımı nəqqaşlar xəyala gətirməzlər. Sənin eşqinlə dünyadan getsəm də, tək sən muradınla cahanda qalıb, çox yaşa". O, sevdiyi insanı gözəl bədii təsəvvürlə bəzəyir, onun nazını çəkir, gündə yüz dəfə yolunda ölməyə hazır olduğu sevgilisini min bir adla çağırır:

*Nigarım, dilbərim, yarım, anisim,
munisim, canım,
Rafiqim, hamdamim, ömrüm,
rəvanım, dərdə dərmanım.*

*Şahım, mahım, diləranım, həyatım, dirliyəm, ruhum,
Pənahim, məqsədim, meylim, muradım, sərvətim, canım...*

Bədii mübaliğələrlə və istiarələrlə zəngin olan Nəsimi poeziyasına romantik vüsət verən onun insana bəslədiyi dünyaya sığmayan məhəbbəttir. Deyirlər ki, hər kəs özü üçün öz məhnisini yazmalıdır. Nəsimi isə yalnız bir özü üçün yox, mənsub olduğu xalq üçün bütün dövrlərin və zamanların məhnisini yazdı. Şekspirşünaslar Şekspiri "bütün zamanların şairi" adlandırmışlar. Mübaliğə etmədən həmin sözləri Nəsimi haqqında da deyə bilərik.

Nəsiminin yaradıcılığını yalnız məhəbbət mövzusu ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Həm ideya, həm məzmun etibarilə Nəsiminin yaradıcılığı ictimai ədalətsizliyin hökm sürdüyü dövrə qarşı çevrilmişdir. Şair cəmiyyətin nöqsanlarını, dövrünün ictimai dərdlərini duyur, bərabərsizliyi, xəyanəti və riyakarlığı pisləyir:

*... Qanı qaflət şarabından bir ayıq,
Qanı əhdində şol sabitqədəm kim,
Qoyum onun adın doğru, vəfadar...*

Şair dövlət və sərvət toplayanlara istehza ilə, kimsəyə vəfa etmədən, mal-mülk eşqində yaşayanları məzəmmət edir.

Onun yaradıcılığında bu üsyankar əhvali-ruhiyyə zamanədən gəlirdi. Mansur Həllac, Fəzlullah Nəimi kimi qüdrətli şəxslərin edamı, özünün isə günahsız olaraq doğma vətənindən didərgin salınması, hər yerdə ədalətsizliklə qarşılaşması şairi bəzən bədbinliyə uğradırdı. Dünyanın əşrafı kimi təqdim etdiyi insanda vəfa, etibar və sədaqət görməyəndə məyus olurdu:

*Barı möhnətdir cahanın, nə umarsan, ey könül,
Lənət olsun bu cahana, həm cahanın varına...*

Nəsimi əsasən mütərəqqi mahiyyət kəsb edən, hürufi təlimi ilə silahlanaraq, zamanəsinin bütün mənəvi dəyərlərini özündə birləşdirən böyük ideya mübaliği idi. Onun bədii silahı insana alçaq nəzərlə baxan harınlara və müstəbidlərə qarşı çevrilmişdi. Şa-



irin insana bəslədiyi böyük məhəbbət fərdi hisslərin tərənnümündən uzaq olub, başdan-başa ağalar-qullar dünyasında məzlumların böyük istək və arzularının ifadəsi kimi öz qüdrəti və əzəməti ilə yalnız və yalnız böyük ehtiramə layiqdir, onda neçə-neçə dünya sığa bilər, o isə heç bir dünyaya sığışa bilməz:

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-la-məkan mənəm, kövünü məkanə sığmazam!*

*Can ilə həm cahan mənəm, dəhr ilə həm zaman mənəm,
Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü*

zamanə sığmazam.

Nəsimi dini təəssübkeşliyi və mili ayrı-seçkiliyi fərqiə varmadan əqidəsi, ideyası, məsləki özündən böyük insanı canlı aləmin və kainatın zirvəsində qoyur. İnsan üçün ideya, məslək və əqidə böyük inam yoludur. Dünyada satıla bilən və alınə bilən çox şey vardır. Lakin ürək, inam və əqidə satılmaz. Nəsimi əqidəsi və inamını sərvətli-səmanlı tacidartların vəd etdiyi "azadlıq" dəyişmədi, böyük həyatının son saatınədək vəhşiliyə və amansızlığa, zülmə və zülmkara, ədalətsizliyə və cahangirliyə nifrət edərək yalnız gələcəyinə ürəkəndən inandığı ideaların qurbanı oldu. İnsanın həyatda itirdiyi də, qazandığı da çoxdur. Nəsiminin isə itirdiyi Hələb zindanı, qazandığı isə bütün dünyadır. O, bizim üçün, hər şeydən əvvəl, insan layəqətini yüksək tutan və mənalı həyatını bu şərəfli mübarizədə qurban verməyi bacaran bir dahi idi. Fəxr edirsən ki, dünya mədəniyyətinə Nəsimi kimi poeziya dühasını bəxş edən bir xalqın övladısan.

Elə zənn edilməsin ki, Nəsiminin uğrunda mübarizə apardığı idealarının və azadlıq mübarizəsinin əhəmiyyəti yalnız keçmişə aid olub, keçmişdə qatılmışdır. O, bu gün Yaxın Şərqi xalqlarının tarixində, göylərə bədii sözlə süslənmiş elə bir bayraq qaldırmışdır ki, yenilməz şöhrəti və qüdrəti istiqlalyyət və azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqlar üçün poetik bir məramnaməyə çevrilmişdir.

Biz bu gün Vətən, xalq, insan şərəfi, haqq və ədalət haqqında başəri simfoniya yaradan nəğməkarın əsrlər arxasında uçalən səsinə eşidirik, zamanəmizə çatmaq üçün 600 illik bir yol gəlmiş cahana sığmayan şairin poeziyası və qərīb məzarı hüzurunda ehtiramla təzim edərək deyirik:

*Xoş gəldin, əzizim, gəlişindən ana yurdu
Dünya evinə bir yeni söz məclisi qurdu...*

Qulamhüseyn Əliyev,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent